

К. В. ІВАНГОРОДСЬКИЙ (Черкаси)

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО
В ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ
XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
(Методологічний контекст проблеми)**

Важливе значення проблематики етносоціальних процесів полягає насамперед у полідисциплінарності її досліджень. В першу чергу це стосується історії та етнології, а також соціології (етносоціології), політології (етнополітології), культурології тощо. Разом з тим така різнопланова увага з боку декількох наук веде й до появи значної кількості проблем, особливо методологічного та теоретичного спрямування. Не є винятком і дослідження місця та значення українського селянства в етносоціальних процесах XVI — першої половини XVII ст. Даний період в історії України завжди привертав особливу увагу з боку дослідників, оскільки розглядається вченими як етап визрівання ідеї української державності. Натомість, в історії українського селянства цей період, на жаль, поки що не висвітлений більш-менш повно, отже, потребує подальших пошуків. Більше того, проблематика безпосередньо етносоціального чинника селянства на цьому етапі взагалі залишається недослідженим аспектом. Тому погляд на українське селянство пізнього середньовіччя з методологічних позицій етнологічної науки, на нашу думку, значно збагатить наукове уявлення щодо цієї верстви у цілому й історичної науки зокрема.

Таким чином, методологічний контекст даної проблеми полягає в двох вимірах: по-перше, критичний підхід до теоретично-методологічних засад етнології як загальної науки про “етнічне”, по-друге, залучення у

синтезованому (комплексному) вигляді етнологічної та історичної методологій. З огляду на це, особливу увагу варто звернути на ту обставину, що проблематика методології етнологічної науки й до сьогодні залишається однією з найсуперечливіших у сфері гуманітарних дисциплін. Перебуваючи тривалий час у затінку, дана проблема була порушена радянськими вченими останньої третини ХХ ст. Однак для останніх, як відомо, було характерним залучення лише однієї методологічної конструкції — історичного матеріалізму, котрий вписували в матрицю суспільно-економічних формацій. Не виключенням була й етнологічна методологія¹. На цій же методологічній основі було побудовано й усі етнологічні концепції відомих радянських етнологів, зокрема Ю. В. Бромля, В. І. Козлова, Л. М. Гумільова, С. Арутюнова, С. О. Токарева, М. М. Чебоксарова, Ю. І. Семенова, М. В. Крюкова, С. І. Брука, Г. Є. Маркова та ін.

Сучасна ж етнологічна наука (зокрема, вітчизняна) переживає певну методологічну кризу. Це пов'язано як з відмовою від односторонньої марксистсько-ленінської методології, так і зі зростанням кризових явищ у західній етнологічній традиції. Ще одним фактором складності побудови методологічної бази етнології є та обставина, що будь-яка наукова схема не може повністю охопити всю багатоманітність реальної дійсності, котра в свою чергу буває перехідними станами, варіаціями, нетиповими випадками тощо. Тому, на наш погляд, цілком правий С. А. Арутюнов, зазначаючи, “що одна відносно вдала схема не виключає можливості паралельного використання інших схем, не менше придатних для дослідження тих самих реалій за іншої постановки пізнавальних завдань”². Однак відхід від формаційного підходу з кінця 1980-х років примусив уже й радянських дослідників шукати комплексний метод для розв'язання проблеми.

Отже, на сучасному етапі завдання полягає не в тому, щоб, відмежовуючись від марксизму, сприйняти якусь альтернативну концепцію, а швидше за все у тому, щоб вийти на розробку нової цілісної теорії культурно-історичного процесу через синтез здобутків різних філософських і наукових шкіл. Тобто, такої теорії, котра, як зауважує Ю. В. Павленко, могла б функціонувати як теоретико-методологічна основа пізнання на рівні конкретних дисциплін культурно-історичного циклу³. Таким чином, осмислення етносоціального розвитку людства, зокрема й українського селянства пізнього середньовіччя, сьогодні вже неможливе на базі самої лише стадійної парадигми. На нашу думку, потрібний синтезований (комплексний) підхід до створення нових методологічних засад як етнологічної, так і історичної наук.

Не викликає сумнівів той факт, що методологічні аспекти дослідження етносоціальних процесів на теоретичному рівні досить тісно пов'язані із загальною теорією етносу. Не вдаючись до детального аналізу суто етнологічних аспектів, варто все ж таки інтерпретувати безпосередньо поняття “етносоціальні процеси”. На нашу думку, етносоціальні процеси — це процеси, котрі передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (плем'я, народність, нація) або етносоціальної спільноти на певній стадії історичного розвитку, зміну таксономічного рівня етносоціального організму, визначаються прагненням етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис безпосередньо етносу як основної етнічної спільноти людей. Крім цього, етносоціальні процеси є наслідком взаємодії етнічного та соціального, тобто своєрідним механізмом існування етносу в соціальному вимірі й відповідно соціуму — в етнічному. В цьому відношенні етносоціальні процеси є найвагомішим чинником, який забезпечує стале іс-

нування етносу в історичному часі та розвитку. Разом з тим етносоціальні процеси мають досить розгалужену структуру і можуть проявлятися в усіх сферах буття людства як на внутрішньому, так і зовнішньому рівнях.

Виходячи з таких позицій, ми й пропонуємо досліджувати українське селянство в етносоціальних процесах XVI — першої половини XVII ст. Останні ж були обумовлені специфічним гео- й етнополітичними, соціально-економічними, культурно-релігійними чинниками. Стосовно селянства, то за умов жорсткого соціального, економічного, релігійно-культурного й етнічного тиску насамперед з боку польського етносу, воно природно шукало в той час порятунку на вільних і малозаселених землях Середнього Подніпров'я⁴. На цій землі переселенці-селяни стали й одним з основних джерел українського козацтва. Більше того, напередодні могутнього “етносоціального вибуху” середини XVII ст. (мається на увазі Визвольна війна) українське селянство стало тією основою, на якій утворилася й трималася Українська козацька держава.

Виходячи з того, що українське селянство було частиною українського етносу, воно не лише зазнавало впливів етносоціальних процесів, а й брало в них найактивнішу участь. Одним з проявів етносоціальної активності селянства у XVI — першій половині XVII ст. є участь значної кількості селян у козацьких рухах, а також масове їх переселення на вільні землі⁵. Зміна ж етносоціальної парадигми селянства вела до значної трансформації всього соціуму. Якщо ж вірити О. І. Мостяєву, то “внаслідок розкладу соціуму певна соціальна структура залишається і стає менш динамічною, а в етносі нарошується хаос і зростає соціальне бродіння, а наприкінці цього відбуваються повстання і селянські війни”⁶. Таку ситуацію якраз і можна спостерігати в першій половині XVII ст.

Не менш вагомим чинником етносоціальних процесів XVI — першої половини XVII ст. було й економічне зубожіння українського селянства. Розвиваючись у той час в умовах товарно-грошових відносин, Річ Посполита перетворюється фактично на житницю Європи. В свою чергу ця обставина обумовлювала посилений попит на сільськогосподарську продукцію. Створення ж польськими землевласниками системи фільваркових господарств найбільшою мірою сприяло економічному занепаду селян. Адже, як вірно зауважив Ю. М. Гроссман, “попит на продукти сільського господарства могли задовольнити тільки селянські господарства”⁷.

Однак, незважаючи на досить вагомий етносоціальний тиск з боку польського етносу, українці все ж таки не асимілювалися. Більше того, це стало можливим, на нашу думку, насамперед завдяки українському селянству. Останнє, хоч і не було ізольованим етносоціальним елементом Речі Посполитої, залишалося найбільшою верствою тогочасного українського соціуму й до того ж найбільш “чистою” в етнічному відношенні, фактично уособлюючи весь український етнос. Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українське селянство було основним оберегом української етнічності. Під останнім поняттям треба розуміти специфічний спосіб включення спільнот індивідів у процес етносоціального розвитку. З іншого боку, це “виявляється в структурі конкретної людини як специфічна форма історико-природної пам'яті й затверджує себе як ментальність”⁸, що разом із стереотипом поведінки належать до найважливіших відмінностей між конкретними етносоціальними організаціями.

Таким чином, будучи найбільш консервативною верствою, українське селянство у XVI — першій половині XVII ст. як “зберігало” українську етнічність і ментальність, так і трансформувало їх внаслідок історичної динаміки етносоціальних процесів. У той же час вагомим фактором, що мав

значний вплив і на етнічну, і на етносоціальну ситуацію в Україні, за слушним зауваженням В. А. Смолія та О. І. Гуржія, “була могутня хвиля визвольного руху народних мас, спрямована на визволення українських земель з-під влади іноземних держав, що в свою чергу підносило на значно вищий рівень етнічну свідомість”⁹ і в першу чергу — українського селянства.

Під час дослідження проблематики етносоціальних процесів потрібно також звертати увагу й на ту обставину, що будь-який етнос завжди займає певну екологічну (етногенетичну) нішу, котра безпосередньо накладає відбиток на його етнічність, самосвідомість і ментальність. Дані категорії не є сталими, хоча зрозуміло, що в них є й певні константні елементи, притаманні етносу впродовж усього його існування. Це, так би мовити, певні етноархетипи (згідно розумінню поняття “архетип” К. Г. Юнгом). Разом з тим можна стверджувати, що в XVI — першій половині XVII ст. завдяки українському селянству відбувається відчутна трансформація української етноархетипності, котра, на думку О. В. Нельги, пов’язана в українському етносі з символами хлібодара-землероба та захисника-оборонця, відповідно українського селянина і українського козака¹⁰. Хоча селянськість, на наш погляд, не зовсім правомірно розглядати як одвічну ментальну ознаку українського етносу, оскільки вона, скоріше за все, — один з його етноархетипів.

Не варто також забувати й того факту, що українське селянство було частиною досить поліетнічного етносоціального організму, котрий утворився в межах держави Річ Посполита. Станова ж організація, що домінувала в цьому етносоціальному організмі, передбачала чітко юридично оформлені, визначені та закріплені права кожної стратифікованої одиниці суспільства. Селянська ж верства в означений час залишалася найбезправнішою. Насамперед це було пов’язане з тим, що польське право надавало переважно польським магнатам і шляхті, а також католицькій церкві фактично безумовну владу над селянством (у тому числі й над українським). У той же час поруч із соціально-економічним гнобленням мав місце й чинник етнофобії та етноцентризму. Адже “пан (польський землевласник. — К. І.) готовий був поступати безжальніше з селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою”¹¹. З кінця XVI ст. до цього додався (внаслідок Берестейської унії 1596 р.) ще й етнорелігійний конфлікт. З того часу православна віра стає для українського селянства фактично прапором особистої волі й засобом захисту від польського етноциду, що призвів українських селян на середину XVII ст. до найсумнішого буття, котре поляками називалося “добою золотого спокою”.

Окрім етносоціальної конфронтації з польським етносом, українське селянство зазнавало помітних втрат і внаслідок постійних у XVI — першій половині XVII ст. “етнотерористичних акцій” (залучаючи сучасну термінологію) з боку “ісламських” етносів, тобто турків і кримських татар. Оскільки татари уникали облоги міст, то основний удар їх загонів припадав саме на сільське населення. Саме тому й переважна більшість турецько-татарських бранців були з українських селян¹². Разом з тим українське селянство змушене було терпіти й етносоціальний тиск з боку “жидів”. Євреям, як відомо, польські землевласники досить часто здавали в оренди свої маєтки разом з українськими селянами, а іноді й православні церкви. Тому й не дивно, що під час етносоціальних конфліктів кінця XVI — першої половини XVII ст. українське селянство вчиняло найжорстокішу розправу саме серед єврейського етнічного масиву.

Отже, дослідження українського селянства пізнього середньовіччя з позицій етнологічної, етноісторичної та етносоціологічної методологій

дозволяє нам більш об'ємніше розглядати дане питання. Зрозуміло, що пошуки в даному напрямку мають бути продовжені й насамперед у напрямі синтезованого застосування етнологічної, соціологічної та історичної методологій. Створення ж належної теоретично-методологічної основи даної сфери дозволить досліджувати не лише селянство як структурний об'єкт соціуму, а й інші соціальні та етносоціальні елементи на різних етапах їхньої історії.

¹ И т с Р. Ф. Введение в этнографию. — Л., 1974. — С. 8.

² А р у т ю н о в С. А. Классификационное пространство этнической типологии // Советская этнография. — 1986. — № 4. — С. 58.

³ П а в л е н к о Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К., 1996. — С. 12.

⁴ Див.: Ч а б а н А. Ю. Середнє Подніпров'я (в 2 кн.) — Черкаси, 1999. — Кн. 2.

⁵ Див.: Селянський рух на Україні. 1569—1647 рр. // Збірник документів і матеріалів. — К., 1993.

⁶ М о с т я є в О. І. Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз). — Автореф. ... дис. ... канд. філос. наук. — К., 1998. — С. 6.

⁷ Г р о с с м а н Ю. М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'янство. — 1971. — Вип. 4. — С. 75.

⁸ Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. В. Б. Попова та ін. — К., 1998. — С. 147.

⁹ С м о л і й В. А., Г у р ж і й О. І. Як і коли почала формуватись українська нація. — К., 1991. — С. 74.

¹⁰ Н е л ь г а О. В. Теорія етносу. — К., 1997. — С. 142.

¹¹ К о с т о м а р о в Н. И. Богдан Хмельницкий. — М., 1995. — С. 17.

¹² Ч а б а н А. Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). — Черкаси, 1994. — С. 118—119.